

GULXUMOR DJAMALXODJAYEVA,

*Folklor va etnografiya kafedrası katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

MUHAMMAD YUSUF DOSTONLARIDA XALQ OG'ZAKI IJODINING O'RNI

Annotatsiya: Mazkur maqolada Muhammad Yusuf dostonlaridagi folklor janrlarining qo'llanilishi, ularning qaysi usullarda foydalanilganligi, asar xarakterini, mazmun-mohiyatini ochib berishida muhim ahamiyat kasb etganligi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: folklorizm, janr, lingvopoetika, stilizatsion folklorizm, doston.

Аннотация: В данной статье рассказывается о применении фольклорных жанров в эпосах Мухаммада Юсуфа, о том, какими способами они использовались, что сыграло важную роль в раскрытии характера, содержания произведения.

Ключевые слова: фольклоризм, жанр, лингвопоэтика, стилизованный фольклоризм, эпос.

Hozirgi zamon umumjahon adabiyotida xalq og'zaki ijodi janri, ya'ni folklorizmlar bilan boyitilgan asarlar bir qancha yaratilgani hammamizga ma'lum. Xususan, Muhammad Yusuf dostonlarini murakkab folklorizmning stilizatsion folklorizm turiga mansub deb topdik. Binobarin, "Ey, dil", "Qora quyosh", "Osmonning oxiri", "Ko'hna quduq", "Temirlar nidosi" dostonlarini tahlil qilar ekanmiz, unga stilizatsion tip deb qaraladigan bo'lsa, uning ichki tasvirida adib oddiy, analitik, sintezlashgan folklorizmlarni jo qilganligiga guvoh bo'lamiz.

L.Sharipova "folklor asari uslubida yaratilgan asar stilizatsion folklorizm namunasi hisoblandi", deb o'zining tadqiqotlarida fikr bildiradi. Zero, "stilizatsiya" so'zi "uslubga tushish, uslubga tushirish" ma'nolarida istifoda etiladi. [1.81.]

Stilizatsion folklorizmlar asar voqeligi bayonida yetakchi o'rin tutadi. Unga ko'ra muallif o'zi tanlagan folklor materialini asar voqeligi bayoni davomida hikoya qilib o'tadi. Biroq u bayon qilina yotgan voqeaga shaxsiy munosabatini qo'shib ifodalamaydi. I.Yormatov ta'kidlashicha, stilizatsion folklorizm da, muallif hikoyachi sifatidagina ko'zga tashlanadi.

Muhammad Yusuf dostonlarida uchraydigan **janr stilizatsiyasi** quyidagilardan iborat:

1. Maqol va matal janri. B.Sarimsoqov xalq maqoli yozma adabiyotga o'tgach, folklorizmni yuzaga keltirishini alohida ta'kidlaydi. [2.40] Maqol janriga yozma adabiyotning munosabati ikki yo'nalishda davom etdi: maqol oddiy folklorizmni hamda maqol janri stilizatsiyasi tufayli adabiy maqol yuzaga keltiradi. [2.88] Adib maqol janridan juda ham mohirona foydalangan:

Muhammad Yusufning "Temirlar nidosi" dostonida:

*O'zingdan topgan baloga,
Qayga bording davoga.*

Aslida, maqol ota-ona o'z noqobil farzandidan shikoyat qilganligini anglatsa-da, muallif bu jumalarda inson o'zi yaratgan qurollaridan o'zi aziyat chekkanligini ifodalaydi. Asarda insoniyat

urush davrida shu darajada ilojisiz, dilgir va aziyat chekkanligi, uning dard-iztiroblari ichini kemir-ayotganlik holati ushbu jumlada mujassam bo'lgan.

“Osmonning oxiri” dostonida esa Muhammad Yusuf juda ko'pgina xalq maqollaridan foydalanligiga ushbu misrlar dalolat beradi:

Ko'rpangga qarab oyoq uzat, dedim o'zinga o'zim bir kun. [3.169]

Bu yerda maqol hech qanday o'zgarishlarsiz asarda ifodalanib, xalqimiz ko'p ishlatiladigan “Ko'rpangga qarab oyoq uzat” maqoli “Ma'nolar maxzanida” shunday keltiriladi: “O'z holingga mablag'ingga, imkoniyatiga qarab ish ko'r”, degan ma'noda qo'llaniladi. [4.200] Muallif asarda o'ziga o'zi tasalli berishi, inson hojatidan ortiqcha ishga bekor urinmasligini ta'kidlaydi.

Xalq maqollarining o'zlashtirib, shakli o'zgartirilgan holda berilishini I. Yormatov qayta ishlangan oddiy folklorizm, deb sanaydi. Unda aforizm maqol stilizatsiyasini yoki qayta ishlangan oddiy folklorizm, degan o'rinli savol tug'iladi. Bizningcha, aforizm maqol stilizatsiyasi bo'lib, u xalq maqollarida o'zlashtirilsa-da, ularda maqol ta'siri bo'lsa-da, barbir original asar yaratiladi. Chunki u ijodkorning o'z xulosasi, o'z hayotiy tajribalaridan kelib chiqib aytgan hikmatli so'zidir. [1.89] “Ko'hna quduq” dostonida xuddi shunday holat o'z aksini topgan.

Toma-toma to'lgan Zarafshon,

Sen ham ko'zi namga o'xshaysan.

Aforizmning manbai “Toma-toma ko'l bo'lar” maqoli ekanligini ta'kidlaydi. Bu satrlar shunday shakl va mazmun birligi hosil qilganki, u bevosita shoirning badiiy ijod namunasi sifatida namoyon bo'la oladi. [1.89]

2. Topishmoq janri. Yozma adabiyot topishmoq janrini lug'z yoki chiston nomi bilan stilizatsiya qildi. “Topishmoq (“chiston” – forscha, “u nima”) – narsa va hodisalarning xususiyatlarini ko'chma ma'noda ramz va ishoralar orqali aytish va tinglovchilarning u narsa, hodisalarni fahm-u farosat bilan aytib berishga asoslangan poyetik janr”. [5.154] Muhammad Yusufning “Temirlar nidosi” dostonida topishmoq janridan quyidagicha foydalanadi:

Temir bo'lsam,

Siz uchun

Temir bo'ldim, qo'rqmadim.

O'tga kirsam,

Yonmadim,

Suvga tushsam,

Cho'kmadim.

Bu yerda adib temir tilidan dardni topishmoq janri orqali, faqat so'zlaridan unumli foydalanligi hamda asar mazmun-mohiyatini boyitib berishga xizmat qilganligini kuzatamiz. Topishmoq janri asar ichiga singib ketganligi, aynan topishmoq ohangida emas, balki xabar ohangida kelganligi o'quvchining e'tiborini jalb etadi.

3. Yig'i va yo'qlov janri. Yig'i va yo'qlov janrlari maqol singari yozma adabiyotda ancha ilgari o'zlashtirilgan edi. Yig'i va yo'qlov folklor janrlari bo'lib, motam marosimiga aloqadordir. [1.89] Bu janrlar folklorshunoslikda atroflicha o'rganildi. [6.36] Bu janrga Muhammad Yusuf “Qora quyosh” dostonida alohida “37-yil yig'isi” deb nomlangan bo'limda alohida urg'u berilgan:

Olov edi, sho'x edi o'g'lim,

Shamol edi, o'q edi o'g'lim,

Uyimda non yo'q edi, o'g'lim,

Endi mening holim ne kechar?

Mayli izing qolsaydi, o'g'lim,

O'g'il-qizing bo'lsaydi, o'g'lim,

a broader knowledge of the world or vision of Manas do we wish to present to the world beyond Kyrgyzstan's borders?

*To'lishgan oy, to'lgan oy, o'g'lim,
Ketgan yering qaysi joy o'g'lim?
Tilab olgan Tursunboy o'g'lim,
Endi mening holim ne kechar?*

Ushbu bo'lim olti parchadan iborat bo'lib, faqat yig'i, yo'qlov janrida ifodalangan. Bu yig'i ona faryodi bo'lib, 1937-yil qatag'on qilingan o'g'ilga atalgan marsiya. Bu davrda marsiyalarda millat dardi, tuzum nuqsonlari, Vatan ozodligini orzu qilish aks etgan, demak, marsiyalarda ijtimoiy-siyosiy ruh o'z aksini topgan. Adib yig'i va yo'qlov zorlanish motivi asosida xalqning dard-u hasrati, mustabid tuzum zulmidan shikoyati va zorlanishini ifoda qilishni ma'qul ko'rdi. Shu yo'l bilan erkka tashnalik, jamiyatdan norozilik g'oyalari badiiy talqin etildi.

4. Qarg'ishlar. Qarg'ishlar mustaqil janr bo'lib, qisqa va ixcham jumlada keng ma'noni ifoda etadi hamda ularning aksariyatida fikr ko'chma ma'noda, metaforik usulda bayon etiladi. Qarg'ishlar o'kinch, alam, iztirob, nochorlik tufayli qo'llangan-u, ammo yovuzlikka, zulmga qarshi emas, ezgulikka nisbatan ham ishlatilgan. Yovuzlik g'olib bo'lib, ezgulik yengilganida inson yovuzlik qilolmaydigan insonni ham qarg'ashi mumkin ekan:

*O'qimay o'l, unmay o'l, o'g'lim,
O'qib olim bo'lmay o'l, o'g'lim,
Olti tilni bilmay o'l, o'g'lim!...
Endi mening holim ne kechar?*

Aslida, bu qarg'ish emas. Qatag'on qilingan o'g'ilini shunchaki yozg'irish, undan, uni ma'naviy yuksalikka loyiq qilgan taqdirdan norozilik ifodasidir. O'g'li olim bo'lgani uchun o'ldirilgani o'zbekning bechora onasiga ayon edi. Buni qarg'ishdan iborat satrlardan oldin aytilgan "Yomon bo'lsang o'lmasding, o'g'lim" satri isbotlaydi. Umuman, qarg'ishlar zulm oldidagi nochorlikdan tug'iladi va zulm kuchaygan davrlar she'riyatida fikrni badiiy ifodalashga qulay poyetik vosita bo'la oladi. [1.68]

O'z-o'zini qarg'ash esa nochor qolganda, yashashdan to'yganda, baxtsizligini his qilganda qo'llaniladi. Aynan shunday vaziyatlarda, ko'pincha, o'lim tilovchi qarg'ishlar qo'llanadi. Muhammad Yusuf "Qora quyosh" dostonida yaqinlaridan ayrilgan kampir o'z-o'zini qarg'aydi:

*Enang o'lsin bolam-ov,
Bir kunimiz ko'ramiz!..*

Xullas, qarg'ishlar ijtimoiy ahamiyat kasb etib, davrdan norozilikni ifodalab, xiyonatni qoraladi, urushni la'natladi, xalq ruhiyatidagi o'zgarishlarni ifodalashga xizmat qiladi, xalq qarg'ishlarining janr sifatida kelajak avlodlarga yetishini ta'minladi, asardagi hayot tasviri realligini oshirdi.

5. Olqishlar. Xalq og'zaki ijodidan farqli ravishda olqishlar real ma'noda qo'llanishdan tashqari falsafiy ma'no kasb etadi yoki shoirona tuyg'ularni o'z bag'riga kengroq singdiradi.

L.Sharipova o'zining tadqiqotlarida shunday: "O'tgan asrning 70-80-yillari she'riyatida ibtidoiy insonlarning ruh o'lmasligi va boqiyiligiga ishonchini ifoda etuvchi, ruhga tinchlik, xotirjamlik tilovchi olqishlar talqini ham uchraydi:

*Yotar Fayzullolar,
Yotar Ahmadlar,
Xudo rahmat qilgur, xudo rahmatlar...*

Marhumlar ruhiga ishonch va hurmatni ifoda etuvchi olqishlar 70-80-yillarda ijod etgan shoirlarning asarlarida o'z davri voqealari bilan bog'lab talqin etilganligi kuzatiladi, [1.58] deya

Muhammad Yusuf dostonlaridan olqishlarga misollar keltiradi hamda olqishlar faqat janr stilizatsiyasi, balki analitik folklorizmga ham mansubligini alohida yoritib o'tadi.

Yana shoir xalqi mustabidlar tomonidan ezilayotgani, Stalin shaxsiga sig'inishga norozilik kayfiyatini berish olqishlar orqali ifodalaydi:

Ey, yashasin, bizning dono yo'lboshchimiz

Iosif Vissarionovich, quyoshimiz.

Keltirilgan misrlarda kinoya, kesatish ohanglari yetakchilik qilishini kuzatishimiz mumkin. Bundan tashqari o'sha davrda bu shaxsning ismini to'g'ri aytolmagan bir insonni qatl qilinayotgan jarayonida olqishlar ila adib tasvirlab ifodalaydi, bunda so'z o'ynini juda mahorat bilan qo'llaydi:

O'rmonda otishdi,

Qor edi qalin.

Yiqildi

Hayqirib:

Yasha-shin Ishtalin!

Ko'rinadiki, olqishlar orqali adib asar mavzusini oydinlashtirishga, lirik xulosasini chuqurlashtirishga xizmat qila olgan. Natijada olqishlar ezgulikka targ'ib qiluvchi vositaga aylangan. Xalq olqishlarining yashovchanligini va keng ommalashishini ta'minlashga yo'l ochgan.

6.Naqlar. Naql og'zaki hikoyani anglatadi. Asosan, u arabcha so'z bo'lib, uch xil ma'noni bildiradi: birinchisi, harakat, ko'chish, ya'ni ko'chma ma'noli voqea va hodisalar shu nom bilan atalgan. Ikkinchisi, voqeani bayon qilish, hikoya qilish; uchinchisi, og'zaki nasriy turning alohida janrlari: qissa, ertak, matal bir butun holda naql deb yuritiladi. Naql, asosan, hikmatli fikr, o'gitlar majmui. Binobarin, u hayotiy voqea va hodisalardan falsafiy umumlashmalar yaratib, majoziy yo'l bilan ibratli xulq, muomalani bayon etuvchi hikoya. Ushbu janr ham sintezlashgan ham stilizatsiya folklorizmlar turiga kiradi. Muhammad Yusuf naqllardan joyida, o'z o'rnida qo'llashi shoirni mahoratidan darak beradi:

Bo'lar elning

Zog'i lochin,

Quyoni ham sher ekan.

Bo'lmas elning bolalari

Bir-birini yer ekan.

Ushbu parchalar orqali adib xalqni el bo'lishiga, bir butun bo'lishiga chaqiradi. Demak, naql aql, odob, donolikni ulug'lab, anglash va baholash imkonini beradi. Binobarin, folklorizmlar shoirga o'z fikrini lo'nda, ramziy bo'yoqdor qilib, yashirin ma'noda ifodalash imkonini bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sharipova L. XX asrning 70-80-yillari o'zbek she'riyatida folklorizmlar. / Filol.fan.nomz. ...diss. – Toshkent, 2008.

2. Sarimsoqov B. Folklorizm tipologiyasi masalasiga doir // O'zbek tili va adabiyoti, 1980. 4-son.

3. Muhammad Yusuf. Xalq bo'l elim // O'zbekiston. – Toshkent, 2018.

4. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. Ma'nolar maxzani. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2001.

5. Adabiy turlar va janrlar. Uch jildlik. 2-jild. – Toshkent: Fan, 1992.

6. O'rayeva D. O'zbek motam marosimi folkloriing janriy tarkibi, genezisi va badiiyati: Filol. fan.d-ri ...diss. avtoref. – Toshkent, 2005.